

Питання шевченкознавства

Леся Генералюк

УДК 77 + 929: "185/186" Шевченко

ФОТОСПРАВА В ЖИТТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У статті йдеться про інтерес Т. Шевченка до фотографії, аналізується ставлення митця до можливостей цієї зображальної техніки. Розглянуто низку біографічних сюжетів, пов'язаних із новим на той час винаходом.

Ключові слова: фотографічна техніка, камера-обскура, Новопетровське укріплення, Іраклій Усков, фотокопії, автопортрети.

Lesya Heneraliuk. Photographic Technics in Taras Shevchenko's Life

The paper tells about T. Shevchenko's interest in photography and considers the artist's opinion about these technics. A number of moments in his biography were connected with the invention which started to gain popularity.

Keywords: photographic technics, pinhole camera, Novopetrovsk fort, Iraklii Uskov, photocopies, self-portraits.

Упровадження в суспільне життя фотографії, дітища промислової революції XIX ст., поклало початок нашої ери візуальних технологій та інтерактивності. Винахід Л. Ж. М. Дагера і Ж. Н. Ньєпса – можливість отримувати видиме зображення об'єктів на світлочутливих матеріалах – зумовив і нинішній візуальний поворот у культурі, і нову світоглядну матрицю. Звісно, масштабу зрушень, зумовлених фотографією, тоді не могли передбачити, хоча й астрофізик Ф. Араго в доповіді, присвяченій відкриттю дагеротипії (1839 р.), переконував членів Французької академії наук, що вона змінить людство. А фізик і хімік Л.-Ж. Гей-Люссак твердив, що фотографія створить цілу епоху, позаяк бачив у ній "витоки нового мистецтва в умовах старої цивілізації". Тодішні найсміливіші прогнози все ж наштовхувалися на обмежені можливості у сфері науково-технічних новацій: дагеротипія, калотипія, мокро-колоїдний способи фотографування вимагали цілого комплексу знань від фотографа, чіткого виконання низки приписів, бо через слабку чутливість фотопластин потрібне було яскраве світло й витримка до 15 – 20 хв., а результати не завжди задовольняли. Попри те фотографія викликала в усіх великий інтерес.

Шевченко, як відомо, вітав перші кроки епохи машин, писав, що науково-технічний прогрес "в скором времени пожрет кнуты, престолы и короны" (Щоденник, 27 серпня 1857 р.) [6, 86]. Щоправда, його ставлення до нового методу репрезентації реальності не було однозначним. Назагал тогочасні художники, попри посилену увагу до фотографії, сприймали її то ревниво як конкурента й занижували естетичну природу, то нарівні з пензлем, олівцем, вугіллям убачали в ній додатковий засіб самовираження. Поінформований на засланні про можливості фототехніки, Шевченко загорівся бажанням освоїти її. Його ентузіазм не зменшувала можливість невдач через проблеми з експозицією, реагентами. Він був упевнений, що легко опанує технічні сторони нової справи, адже добре орієнтувався у фундаментальних науках, здійснював оптичні розрахунки й окремі відкриття, проектував офортні інструменти. Був

знайомий із працями А. Гумбольдта, Р. Мурчісона, давав фахові коментарі щодо лекції професора В. Роде “Оптичні картини до історії утворення земної кори” (під час Аральської та Каратауської експедицій його інтерес до геофізики мав цілком прикладний характер). І як цеховий художник виявляв велике бажання опанувати цю революційну технологію, альтернативу виснажливій праці митця.

Можливості “рисунка світлом”, або світлопису (зображення, отримане за допомогою світлочутливих матеріалів, тоді ще інтерполювали на звичне поняття живопису), цікавили Шевченка в різних вимірах. Передусім він задовольняв свою допитливість у сфері технічних і природничих наук, нових досягнень. Очевидно, прочитав усе, що тільки було доступне йому на засланні. Відтак радив Бр. Залеському “прекрасную статью Хотинского и Писаревского о фотографии¹ в “Современнике” за 1852” (лист від 10 червня 1855 р.) [7, 94]. Тим-то непогано орієнтувався в об’єктивах та приладді (не обмежувався теоретичними знаннями, почерпнутими із друкованих видань: судячи з усього, майстри, котрі фотографували його в Нижньому Новгороді, Петербурзі, Києві, ділилися своїми секретами), давав поради з фотографії своїм знайомим, зокрема й фотографові Івану Гудовському.

Шевченко, безумовно, розумів, що світоглядна основа фотографії, принципи її моделювання, її генеза містяться в концептуальних засадах образотворчого мистецтва. Він цілком позитивно сприймав її на цьому, першому, етапі розвитку фототехнологій, щоправда відмежовував від “божественного мистецтва”. Тоді, коли художники зраджували традиційне малярство і, спокусившись можливостями фотографії, починали віддане служіння перспективному новоутвору (серед таких, зокрема, були й виученики Петербурзької академії мистецтв Г. Деньєр, М. Досс, І. Гудовський, які знімали Шевченка), він провів чітку демаркаційну лінію. На його думку, ця недавно винайдена техніка фіксації видимого світу, попри її безсумнівну користь, була надміру механістичною копіювальницею природи й людини. Вважав, що захоплення нею може зашкодити становленню мистецької індивідуальності. Тому й писав Броніславові Залеському, коментуючи фотосправу: “Это дело химии и физики, <...> тебе это как художнику повредит. Фотография, как ни обольстительна, а все-таки она не заключает возвышенного прекрасного искусства” [7, 94].

Безапеляційна констатація виученика Брюллова та Петербурзької академії мистецтв мала своє підґрунтя. Для творчої натури Шевченка значно важливішою від достеменного відтворення об’єктів була синергетична взаємодія душі зображення й душі творця, ті флюїди катарсису, які генерує справжній твір мистецтва, – те, що взагалі не можна зобразити. Тому й не схвалював захоплення свого друга фотографією. Тому й відмовився від щирої турботи іншого свого приятеля, Михайла Лазаревського, який орієнтував його на фотографію як на оптимальну для нього прибуткову роботу, доступну після заслання. Лазаревський писав опальному поетові з Петербурга: “Тут є добрі знайомі, за допомогою яких можна влаштувати фотографічний і дагеротипний станок і мати шматок хліба на все життя” (лист від 17 січня 1857 р.) [1, 78]. Шевченко зразу ж відгукнувся: “Ти мені пишеш про фотографію. Не робить нічого, брати мої, други мои милые, пока я з вами не побачусь” (лист від 22 квітня, 8 травня 1857 р.) [7, 127].

Позиціонуючи себе як прогресора для “братів незрячих, гречкосіїв”, на той час він головне завдання бачив у освоєнні техніки офорту-акватинти. Разом із поезією, вона мала популяризувати націєтворчі ідеї. А фотографію з її можливостями копіювання Шевченко абсолютно не брав до уваги навіть тоді, коли плекав свій задум поширювати прекрасне в народі, виготовляти побільше

¹ Мова йде про публікацію, присвячену “світлопису та його сучасному стану”; див.: [5, 1–38].

естампів із творів світового мистецтва та власних рисунків (див.: Щоденник, 26 червня 1857 р.; лист до Ф. Толстого від 23 липня 1857 р.). До речі, цю техніку, трудомістку й філігранну, яка полягала в багатократному травленні металевих пластин кислотою з подальшим покриванням їх фрагментів лаком, Шевченко швидко опанував під керівництвом професора гравюри Федора Йордана. Придумав свої схеми травлення, сконструював особливі інструменти; потім за його кресленнями виготовили приладдя гравери В. Мате й І. Шишкін. Його дослідницько-творча натура, і це не підлягає сумніву, могла б легко освоїти фотографічну справу, якою він гостро цікавився на засланні. Новація приваблювала багатьох. Бр. Залеський у Нотатках до листів Шевченка писав: "...фотографія в ту пору ледве ще показувалась в Оренбурзі. Новий комендант корпусу Перовський часто о ній говорив і відбитки спроваджував з Петербурга, Михайло Цейзик, аптекар, купив цілий апарат і много годин над нею проводив. Комендант Новопетровська також думав о такій забавці" [4, 289].

У Новопетровському укріпленні був період, коли Шевченко виразно заявляв про своє бажання практикувати фотографію. Коли Бр. Залеський повідомив про фотографічний прилад, отриманий із Петербурга М. Цейзиком, та прислав йому з Оренбурга декілька аматорських світлин, зроблених аптекарем [1, 70], у вигнанця зародилося непереборне бажання повправлятися у світлописі. Реалізувати його можна було тільки у співпраці з Іраклієм Усковим, "великим приятелем" [7, 133], який міг придбати за неمالі кошти обладнання та "химическую бумагу" (лист від 20 травня 1856 р.) [5, 104]. Чи не під впливом азартного митця-експериментатора Шевченка його друг, полковник і комендант фортеці, не на жарт загорівся ідеями фотозйомки в Богом забутому краї? Питання, радше, риторичне.

Онучка Ускова, Є. Литвинова (донька Наталії Ускової), стверджувала, що Шевченко "разом з дідом робив фотографічні знімки" [2]. Молодша донька Іраклія Ускова, Надія, також згадувала, і це зафіксовано у спогадах І. Проніна, що батько був завзятим аматором-фотографом, що він на службі й у відставці багато фотографував. Щоправда, вона не так упевнено говорить про Шевченкову участь: "Може, він допомагав батькові фотографувати ці краєвиди" [3]. Насправді опальний митець просто не встиг отримати втіхи від фотографування ні в Новопетровську, ні, тим паче, у Петербурзі, де з немалим запалом віддався експериментам з акватинтою та зробив за короткий час багато графічних творів і високохудожніх офортів. Але цікаво, що з його інтенціями щодо нової зображальної техніки пов'язана майже детективна історія купівлі фотокамери для І. Ускова. Вона тягнулася понад два роки. І Шевченко був одним із головних персонажів цієї історії, активним творцем її сюжету.

Коли гальмував благородні наміри Михайла Лазаревського щодо перспектив заробляння на життя біля фотографічного й дагеротипного станків, цього ж дня, 22 квітня 1857 р., він писав іншого великого листа. Адресував його Андрієві Маркевичу, синові свого давнього приятеля історика Миколи Маркевича, і вперше виклав прикру історію, пов'язану з полковником Іллею Кирієвським. Той улітку 1856 р. якраз звільнився з військової служби й від'їжджав у столицю, тому взявся купити для І. Ускова камеру-обскуру – фотоапарат "со всеми принадлежностями" – та переправити замовникові. Комендант укріплення послав йому "250 рублей серебром денег и 77 лебязьих шкурок", щоби той придбав для нього із Шевченком усе необхідне для фотографування й друку світлин. Проте цей військовий функціонер, наблизений до губернатора В. Перовського (Кирієвський обіймав на той час високий пост – був його чиновником для особливих доручень), зігнував прохання товариша по службі

та, очевидно, розтратив надіслані кошти. Минув майже рік, полковник разом із грошима мов у воду канув.

Шевченко був неймовірно обурений поведінкою колишнього високопосадовця. Він сам, не менше ніж І. Усков, якого турбувала ця колізія, хотів освоїти фотографічну справу. Проте й етичний бік ситуації викликав у нього бурю емоцій. Тому так довірливо він розповів цю історію в усіх деталях своєму “молодому другові” Маркевичу (що видається дещо дивним, бо знайомство з ним було заочним – один-два листи, та й почалося воно близько півроку тому). Тому і просив його розшукати Кириївського на Великій Мільйонній чи в Павловську з надією вяснити причини його мовчання.

У Шевченковому листі від 22 квітня 1857 р. містяться докладні інструкції: Маркевич мав зайти в магазин Прево “под фирмою “Выставка художественных произведений”, у Полицейского моста, в доме голландской церкви” та запитати у власника магазину, “поручал ли ему помянутый г. полковник в прошлом году осенью выписать из Берлина камер-обскуру со всеми препаратами для фотографии или нет”. Нетерпляче бажання Шевченка не так прояснити ситуацію, як отримати фотоапарат виявилось в словах: “И узнавши все это, напиши мне как можно обстоятельнее и как можно скорее” [7, 125]. Висловлені прохання, власне й зацікавленість результатом, свідчать про посиленій приватний інтерес Шевченка.

Прикметно, що знімальний пристрій Шевченко називав камерою-обскурою, а не фотокамерою: спрацювала звичка цехового художника. Як відомо, камеру-обскуру митці знали і застосовували із Середніх віків (її описав і використовував для відтворення пейзажів Леонардо да Вінчі, а Ян Вермеєр із її допомогою виконував знамениті панорами Дельфт). Принцип камери-обскури, яка давала перевернуту картинку, закладено у відомий Шевченкові процес фотографування в ХІХ ст. Спершу фотограф наводив різкість на обраний об’єкт: у фотокамеру – дерев’яний ящик на тринозі – уставляв матове скло, потім під чорним покривалом дивився на зображення на склі – перевернуту картинку, яка пройшла через об’єктив. Дивлячись на неї та висунувши руку з-під покривала, майстер крутив об’єктив і так настроював різкість. Потім витягував матове скло й у темній кімнаті, освітленій червоним ліхтарем, заливав іншу гладко поліровану скляну пластину розчином йодистого калію та срібла, змішаним на ефірі. Мокру пластину слід було негайно вкласти в касету (світлонепроникний дерев’яний планшет) і лише тоді вийти з темної кімнати та вставити цю касету у фотоапарат на місце вийнятого матового скла. Тільки тепер фотограф робив знімок. Оскільки світлочутливість фотопластин була невеликою, час зйомки тривав більше хвилини. Далі майстер виймав касету з камери, у темній кімнаті витягував скляну пластину, заливав її проявником і в разі успіху, тобто наявності зображення, світлину друкували на папері за допомогою ще одного набору хімікатів. Слід сказати, що складність усієї процедури, яка нагадувала алхімічне дійство, лише активізувала ажіотаж довкола фотографії. Доступність технології привела до того, що в кінці 1850-х – на початку 1860-х років “світлописні заклади” в Петербурзі, за словами сучасників, виростали мало не щодня, мов гриби. До середини 1860-х захоплення фотографією охопило на двох континентах значну кількість людей.

Отже, історія із придбанням фотоапарата для Ускова, що почалася влітку 1856 р., мала низку етапів. Листування й Щоденник виказують як ділову, так і емоційну заангажованість Шевченка, і водночас його велику антипатію до Кириївського. У Щоденнику під датою 21 червня 1857 р. він докладно описує цю колізію, до того ж характеризує посередника як “самую грязную, кабашную шваль, прикрытую полковничьим мундиром и 600-ми крепостных душ <...>

оказывается, что помещик 600 душ крестьян, аристократ, наперсник графа Перовского, наконец, полковник Киреевский – подлец и негоднейшая тряпка” [6, 23].

На сторінках Щоденника викладена й зав'язка: “Ираклий Александрович Усков (наш комендант), будучи хорошо знаком в Оренбурге с помянутым полковником и аристократом Киреевским, просил его, когда он выехал в Петербург, просил он его и лично и письмом из Новопетровского укрепления как в некотором роде химика и знатока фотографического дела. Просил выслать ему из Петербурга камеру со всем необходимым для фотографии. Киреевский изъявил (тоже письмом) самую обязательную готовность услужить другу. И потребовал на эту услугу 350 рублей серебром. Деньги тотчас же были посланы (в сентябре прошлого года). Получено также весьма дружеское письмо о получении этой суммы, с означением месяца и даже числа, в которое непременно получит помянутая камера с прибором и со всеми необходимыми химическими солями. Тем все и кончилось. Благородный, обязательный друг как в воду канул” [6, 23].

Описаний тут сюжет розгортався далі. Передчуваючи, що обіцяний прилад замовник не отримає, Шевченко напередодні свого звільнення вирішив добитися справедливості. Він планував завдяки письмовому дорученню Ускова отримати від Кирієвського хоча б гроші, якщо не фотоапарат. А “если не удастся добром и миром, то, делать нечего, бесконечными стезями закона. Во всяком случае я буду очень рад, если удастся мне эта сомнительная операция” [6, 23].

Бажання отримати прилади, хімреагенти та повправлятися у світлописі спонукає Шевченка підключити й Михайла Лазаревського. Він 30 червня 1857 р. пише другові: “сделай для меня величайшее одолжение, а для многоуважаемого мною Ираклия Александровича еще большее, побывай ты с человеком, практически и хорошо знающим фотографическое дело, побывай с таким человеком у г. Чернягина по означенному адресу¹. И выберите, по крайней мере освидетельствуйте, выписываемую Ираклием Александровичем камеру для фотографии с прибором, в особенности обратите внимание на объективы *Фогтленгера*. Деньги ему, г. Чернягину, посылаются с этой же почтой” [7, 132]. Це прохання Шевченко виклав на звороті коректного замовлення Ускова на ім'я Чернягіна, однак не втримався від постскрипту-характеристики: “Полковник Киреевский <...> оказался подлой, ни на что не годною тряпкой. Я беру уполномочие от И[раклия] А[лександровича] выжать из этой тряпки всосанные ею 350 рублей” [7, 132]. У листі до М. Лазаревського від 1 липня 1857 р. ще раз підтверджує: “Як побачишся з Марковичем, то поклонися йому од мене і скажи, нехай не турбується, не шукає того поганого полковника Киреевского, я сам його найду, як приїду. А тебе ще раз прошу, найди чоловічка, добре знаючого фотографію, та вибери у Чернягіна камеру для Ираклия Александровича, він тобі велике спасибі скаже” [7, 133–134]. Заангажованість очевидна, відчувається й гаряче бажання порадувати друга. Усе це змусило вигнанця забути й про свої плани на майбутнє – про них він пише тут зовсім скупо.

Втягнутий у цю історію М. Лазаревський домовився про пересилку фотокамери: разом із матеріалами вона таки була надіслана в Новопетровськ у кінці 1857 р. Але виявилось, що Клавдій Чернягін переслав техніку не кращого ґатунку (про це писав І. Усков у листі від 7 січня 1858 р.), та ще й неакуратно впакував речі в посилку, і деякі надійшли пошкодженими [1, 101]. Також він не повернув коштів, які залишились після купівлі камери, та прислав непотрібні

¹ Фотоательє й магазин фотоматеріалів К. Чернягіна були на той час у колишній дагеротипній і фотографічній майстерні Флаксберґера – у будинку Духовного відомства за № 34 на розі Литейного проспекту та вулиці Басейної; пізніше, у 1858 р., він перемістився на вул. Велику Морську, 29.

Ускову реактиви. Тим-то комендант у листі від 9 вересня 1858 р. знову просить Шевченка зайти до “шахрая Чернягіна” за новою адресою (магазин переїхав на Велику Морську в будинок князя Урусова за №29) та взяти в нього “два скельця, 3 лійки, а замість окису свинцю і пропускного паперу – 1 фунт тріпелю <...> 2 грами полуторно-хлористого золота” [1, 121].

Отже, Надія Ускова, зауважуючи: “Тарас Григорович, здається, через своїх столичних знайомих випишував приладдя для фотографування мойому батькові” [3], – мала цілковиту рацію. Не тільки випишував – фактично лише завдяки клопотанню й діям Т. Шевченка комендант-інтелектуал у далекій від цивілізації пустелі отримав бажану фотокамеру, і то доброї якості. Мова про якість також не випадкова. Був момент, коли Іраклій Олександрович “охолов” до фотографування у зв’язку з невдалими знімками Михайла Цейзика (а до власника аптеки в Оренбурзі Шевченко ставився напрочуд прихильно), присланими Бр. Залеським у листі від 8-9 червня 1856 р. в Новопетровськ. Попри те, що Цейзик сподівався ґрунтовніше освоїти прилад і отримати кращі результати, Залеський усе-таки підсумував, що фотографія в аптекаря “не вийшла, незважаючи на декілька спроб” (лист Бр. Залеського від 3 липня 1856 р.) [1, 71]. Обговорення з Усковим та Бр. Залеським тодішньої далекої від досконалості фотографічної техніки, специфіки камер та реактивів відбилося в активному листуванні поета.

Зворушує нетерплячість Шевченка, його абсолютно дитяче очікування великого “фотографічного дива” – вісточки-зображення від друга. Він пише: “...сделает ли без тебя Михайло для меня фотографии? Ах, если бы сделал! Как бы я ему благодарен был! Устрой это так, чтобы сделал...” (лист до Бр. Залеського, друга половина червня 1856 р.) [7, 110]. На жаль, його сподівання виявилися марними. Можливо, Цейзик як ентузіаст-любитель, не здатен був упоратися з витримкою та реактивами, бо тоді аматори хоча й користувалися методом калотипії (його винайшов В. Тальбот 1841 р.), але фотопластили ще виготовляли безпосередньо перед зйомкою (при мокро-колоїдному методі проявлення, запропонованому С. Арчером у 1851 р., слід було суворо дотримуватися умови світлонепроникого приміщення для поливу нітроцелюлозних пластин, які потім уставляли в камеру; див. вище). Можна припустити, що аптекар порушив якийсь технологічний етап, тому чіткі відбитки, які малювала уява художників, у нього не вийшли. А сухі пластили з високою роздільною здатністю, укриті шаром желатину, що значно полегшували роботу фотографа, з’явилися тільки 1856 р. завдяки Р. Норрісу; їх застосовували в поліграфії дуже довго, понад сто років.

Гаряче зацікавлений у якісних світлинах Шевченко простудіював усі доступні йому журнали, відтак подав своїм адресатам точні координати магазину Прево, й указав саме на об’єктиви Фогтленгера, та просив розшукати людину, котра на практиці добре зналась би на фотосправі.

Обставини склалися так, що лише особисто, повернувшись до Петербурга, поет здійснив мрію І. Ускова. Він закупив і вислав йому все необхідне для фотографії й задоволено повідомляв у листі від 4 липня 1858 р.: “...кажется, вы получите все требуемое исправно и лучшего свойства” [7, 173].

Звісно, він намагався вирішити й питання повернення коштів, отриманих полковником Кириєвським. Проте не зміг навіть зустрітися з ним і про свої марні спроби побачити його писав комендантові з великою дозою сарказму: “Три раза в продолжении одной недели побывал я в Павловске и три раза стучался напрасно у дверей вашего честного и вдобавок высокоблагородного комиссионера. Он никого не принимает, потому что к нему, кроме заимодавцев, никто не заходит. О пребывании моем в Петербурге он узнал от генерала

Бюрно, с которым я встретился в Павловске же и имел неосторожность рассказать ему о сделанном мне вами поручении. А он, как ловкий шарлатан, смекнул делом и не велел меня принимать. А случайно где-то встретившись с Марковичем, уверял его, что он зимним путем еще выслал вам отличнейший фотографический аппарат со всеми принадлежностями, даже много лишнего выслал. Подлец! И вдобавок неловкий” (лист від 4 липня 1858 р.) [7, 172–173].

Судячи з усього, будь-які апелювання до негідника Кириївського залишилися безрезультатними. На тлі характеристик, що їх Шевченко дав російським військовим (“Отвратительное сословие!” – запис у Щоденнику 19 грудня 1857 р.) [6, 136], цілком наївною видається його порада Ускову написати матері пройдисвіта – “она живет в Павловске вместе с ним в собственном доме. За успех ручаться нельзя, а попробовать можно” (лист від 4 липня 1858 р.) [7, 173]. Енергійний комендант фортеці відреагував так: “Я знав, що Ви не справитесь з шахраєм Кириївським; але в крайньому випадку визнайте і напишіть, як зовуть його матір і як адресувати їй, а також батька. Я усім їм хочу написати почесні листи, які зазвичай пишуть тим людям, у яких совісті нема й на волосину” (лист від 20 серпня 1858 р.) [1, 120].

Історія промовиста. Фактично це ще один штрих, який доповнює негативний образ російської армії в Шевченковій творчості, Щоденнику, листах. Це штрих, власне, і до іміджу російського офіцера – безпардонного злодійкуватого циніка, присуд якому категоричний: “Не знаю, случай ли, или оно так есть в самой вещи, только мне не удалось, даже в гвардии, встретить порядочного человека в мундире” (Щоденник, 19 червня 1857 р.) [6, 19]. Водночас довірлива безкомпромісна натура українського митця тут, мов на долоні.

Унаслідок усіх перипетій довгоочікуваний фотоапарат, надісланий Шевченком до Новопетровська влітку 1858 р., прослужив “завзятому аматору-фотографу” [3] до останніх днів його життя і приніс немало втіхи. Завершенням історії з “камерою-обскурою” можна вважати лист Ускова до “найдобрішого Тараса Григоровича”, датований 9 вересня 1858 р., де офіцер-киянин, дякуючи митцеві, просить приятеля не забувати людей, які завжди мають до нього найтепліші щирі почуття [1, 121].

Назагал фотографічну техніку Шевченко сприймав як підмогу в праці митця. Послугувався нею так, як ми користуємося ксероксом чи сканером. То наказував Бр. Залеському копіювати естампи Делакруа, Делароша, Ораса Верне з навчальною метою в листах кінця 1855 – початку 1856 рр.: “...попроси скопировать их посредством фотографии, и держи эти копии у себя, смотри, любуйся ими каждый день и каждый час, это так может научить и образовать вкус, как никакая многоумная и многоглаголивая эстетико-философия” [7, 98–99]. То просив копіювати свої рисунки для знайомих, наприклад ті, що призначені на продаж або в дарунок; про “Байгушів” писав приятелеві: “...перед тем, какпустишь ты их в чужие люди, сделай мне, если это не трудно, фотографические копии в величину обыкновенного конверта; мне хотелось бы подарить их Агате, ей они очень нравятся” [7, 98] (див.: листи від кін. 1855 – поч. 1856 рр.; 21 квітня 1856 р.; 20 травня 1856 р.). Два малюнки (на жаль, невідомо які), що були надіслані в подарунок Ф. П. Толстому і великій княгині Марії Миколаївні в подяку за звільнення, він також захотів скопіювати: “Закажи снять фотографу две копии в половину меньше, одну для себе, а другую для мене” (лист до М. Лазаревського від 12 березня 1858 р.) [7, 168].

До речі, адресат миттєво відгукнувся та досить оперативно, як на той час, уже 20 березня, замовив копії, хоча й сумнівався, що фотограф устигне з роботою до великодніх свят, до яких Шевченко хотів приурочити свій подарунок. На жаль, тодішня “копіювальна техніка” була не надто високої якості, тому

Лазаревський із досадою пише приятелеві: “І 3 дня, і вчора я був у фотографа; він каже, що надзвичайно складно зняти копії з твоїх картин, що всі чорні [затінені. – Л. Г.] місця не виходять, але обіцяв постаратися і днями повернути. Я говорив йому, якщо дуже важко, то нехай не робить, але він неодмінно хоче зробити” (лист від 23 березня 1858 р.) [1, 116]. Інший Шевченків друг згадує й надіслану Богданові Залеському фотографію із Шевченкової сепії “Св. Петро”, виконану в Каратау (лист Бр. Залеського від 2 червня 1859 р.) [1, 131].

І останній важливий момент: завдяки фотографічній техніці Шевченко тиражував або малював автопортрети. У Нижньому Новгороді він спеціально намалював автопортрет італійським та білим олівцями для того, щоби в перших числах січня 1858 р. передати через П. А. Овсянникова до Петербурга й там фотографічним способом розмножити його, а світлини дарувати приятелям. Шевченко просив зробити чотири копії. Отримав їх досить швидко й уже 19 лютого писав у Щоденнику: “...приехал Шрейдерс из Петербурга, привез мне письмо от Лазаревского, песни Беранже Курочкина и четыре экземпляра моего портрета, фотографированного с моего же рисунка” [6, 155]. Очевидно, був задоволений світлинами, бо пізніше підтримав Лазаревського у його рішенні замовити аж 50 фотокопій, щоби продавати “з баришем”. Про цю обладку докладно розповів дослідник Володимир Яцюк, указавши й гіпотетичного виконавця – фотографа Костянтина Нагорецького [9, 5–7, 17].

Цікаво, що Сергій Аксаков сприйняв фотокопію цього рисунка, передану йому Михайлом Щепкіним, як... фотографію Шевченка, підмальовану його рукою: “...портрет Ваш так хорош, что все знатоки приходят от него в восхищенье. Долго я не хотел верить, что это фотография. Впрочем, я был прав отчасти: это фотография, подрисованная Вашею искусною кистью, как уверяет меня один знаток этого дела” (лист від 14 квітня 1858 р.) [1, 117]. Шевченко відповів, коректно не коментуючи обізнаність “знавців” фотосправи: “...сердечно рад, что вы остались довольны моим бородатым полчищем. Это фотографический снимок с рисунка, мною самим сделанного, почему и показался он вам подрисованным” (лист від 25 квітня 1858 р.) [5, 171]. Ситуація майже гумористична, але промовиста. Вона свідчить, наскільки в середині XIX ст. розгублювалося нетреноване на світлинах око глядача за відсутності чітких критеріїв ідентифікації.

Для трьох офортних автопортретів, виконаних 1860 р., навпаки, “прототекстами” були фотографії. Це й перша світлина митця, датована 30 березня 1858 р. (у Щоденнику під цією датою є фраза: “Заказал фотографический портрет в шапке и тулупе для М. А. Дороховой”) [6, 168], це й фотопортрет Генріха Денъера, відзнятий у 1859 р. та відтворений паризьким літографом А. Мульєроном [8, 24–27], це й фотопортрет-візитка авторства, гіпотетично, київського фотографа Івана Гудовського. Той, очевидно, мав із Шевченком розмови на тему фотографічної справи, бо, будучи впевненим у його немалій обізнаності з новою технікою, уклінно просив дізнатися про нові методи фіксування портрета на папері – про весь процес виготовлення позитивного відбитка від початку й до закінчення. Заодно взнати, “де можна придбати і за яку суму пресовий вал для прокатування позитивного фотографічного портрету” (лист за жовтень-грудень, 1859 р.) [1, 141].

Без сумніву, охоче позуючи для фотопортретів, Шевченко мав нагоду оцінити кращі сторони винаходу, який тоді лише починав завойовувати масового глядача. Йому імпонувала, мабуть, і швидкість, і легкість процесу тиражування світлин порівняно з офортними техніками, які він застосовував для популяризації картини національного світу. Нова візуальна технологія була, безумовно, близькою йому, митцеві, що присвятив усе життя формуванню

самосвідомості української нації через пластичні та поетичні чинники. Адже в умілих “мислячих” руках вона могла продовжити його працю, скеровану на те, щоби ширити любов до України, її минулого, а головне – давати українцям розуміння, “що ми? / Чиї сини? Яких батьків?”, пробуджувати патріотичні почуття.

Фотографія, справді, стала одним із надпотужних засобів впливу на свідомість людей. Власне, це й передчував митець-універсаліст Шевченко, приділивши їй увагу в різних вимірах.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Листи до Тараса Шевченка*. – Київ: Наук. думка, 1993. – 384 с.
2. *Літвінова Є.* Дідусь Тарас // *Життя й революція*. – 1928. – Березень. – С. 111–126. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/zhrevol.htm#didus>
3. *Пронін І.* В гостях у друга Т. Г. Шевченка // *Життя й революція*. – 1928. – Березень. – С. 111–126. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/shevchenko/zhrevol.htm#druh>
4. *Спогади* про Тараса Шевченка. – Київ: Дніпро 2010. – 608 с.
5. *Хотинский М., Писаревский Н.* Светопись и ее современное состояние // *Современник*. – 1852. – №8. – С. 1–38.
6. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – Київ: Наук. думка, 2003. – Т. 5. Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. “Букварь южнорусский”. Записи народної творчості. – 496 с.
7. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – Київ: Наук. думка, 2003. – Т. 6. Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 632 с.
8. *Яцюк В.* Віч-на-віч з Шевченком. Іконографія 1838 – 1861 років. – Київ: Балтія-Друк, 2004. – 112 с.
9. *Яцюк В.* Таїна Шевченкових світлин. – Київ: КВІЦ, 1998. – 88 с.

Отримано 25 січня 2017 р.

м. Київ

